

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษา แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อใช้ประกอบ การทำวิจัย ที่สำคัญดังต่อไปนี้

1. แนวคิดการมีส่วนร่วม
2. แนวคิดการเสริมสร้างพลังอำนาจ
3. แนวคิดการสร้างวัฒนธรรม
4. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดการมีส่วนร่วม

ความหมาย

แนวคิดการมีส่วนร่วมของชุมชน นับว่าเป็นแนวคิดที่มีการพยายามนำไปใช้ในการพัฒนา หลายต่อหลายครั้ง และอาจมีการนำไปใช้โดยมีพื้นฐานทางความคิดที่แตกต่างกันไปอันมีผลต่อการให้ ความหมายด้วยเช่นกัน สุรัสวดี หุ่นพยนต์ (2528) ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมว่า หมายถึง การ ที่กลุ่มประชาชนเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องในการดำเนินงานพัฒนา ร่วมคิด ตัดสินใจแก้ปัญหาของตนเอง เน้นการมีส่วนร่วมอย่างแข็งขันของประชาชน แก้ไขปัญหาร่วมกับการใช้ทรัพยากรที่เหมาะสม และสนับสนุนติดตามผลการร่วมปฏิบัติงานขององค์กร และเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้อง ที่สำคัญคือชุมชนต้องมี ส่วนร่วมตั้งแต่ขั้นตอนของการ “เริ่มคิด” จึงจะถือว่ามีส่วนร่วมอย่างแท้จริง นอกจากนี้การมีส่วนร่วม ยังหมายถึง การมีส่วนร่วมในการปะทะสังสรรค์ทางสังคมทั้งในระดับปัจเจกบุคคลและระดับกลุ่มโดย มีส่วนเกี่ยวข้องทางจิตใจและอารมณ์ด้วย (Davis D.Keith , อ้างใน สุรัสวดี หุ่นพยนต์, 2528) ซึ่งผลของ การเกี่ยวข้องดังกล่าวเป็นเหตุเร้าใจให้กระทำให้บรรลุจุดมุ่งหมายของกลุ่มกับทั้งให้เกิดความรู้สึกร่วม รับผิดชอบกับกลุ่มด้วย บทบาทของรัฐมีเพียงการเข้าไปช่วยเหลือสนับสนุนเท่านั้น (กาญจนา แก้วเทพ, 2538) อคิน รพีพัฒน์ (ทวีทอง หงษ์วิวัฒน์ บรรณาธิการ, 2527) ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมว่า

หมายถึงการให้ประชาชนเป็นผู้คิดค้นและแก้ปัญหา ทำทุกอย่างซึ่งไม่ใช่การกำหนดจากภายนอกแล้ว ให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง หากแต่ทุกอย่างจะต้องเป็นเรื่องของประชาชนที่คิดขึ้นมา โดยรัฐอาจเข้าไปเป็นผู้ช่วยเหลือ สนับสนุน นรินทร์ชัย พัฒนพงศา (2533) แปลความจากหนังสือ Approach to Participation in Rural Development ของ Peter Oakley and David Marsden ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมไว้เป็นส่วนๆว่าหมายถึง

- ก. การพิจารณาถึงการมีส่วนร่วมช่วยเหลือโดยสมัครใจ
- ข. การให้ประชาชนตื่นตัวเพื่อที่จะทราบถึงการรับความช่วยเหลือและตอบสนองต่อโครงการพัฒนา ขณะเดียวกันก็สนับสนุนความคิดริเริ่มของคนในท้องถิ่น
- ค. การให้ประชาชนเข้ามาเกี่ยวข้องกับกระบวนการตัดสินใจ กระบวนการดำเนินโครงการ และร่วมรับผลประโยชน์ รวมทั้งการประเมินผลด้วย
- ง. การที่ชุมชนเป็นผู้คิดริเริ่ม และมุ่งใช้ความพยายาม ตลอดจนความเป็นตัวของตัวเอง ที่จะดำเนินการตามความคิดริเริ่มนั้น

Caayupan (อ้างใน ชินรัตน์ สมสืบ, 2539) นิยามการมีส่วนร่วมของประชาชนว่า คือ กระบวนการที่ผู้ได้รับประโยชน์จากการพัฒนามีโอกาส และใช้โอกาส มีส่วนในการแสดงความรู้สึก บ่งบอกความต้องการ และประสานสิ่งเหล่านี้ทั้งหมด เพื่อวางแผนดำเนินงานให้บรรลุเป้าหมาย ตามสถานที่และวิธีที่ผู้รับประโยชน์คิดไว้ โดยได้รับการช่วยเหลือจากหน่วยงานพัฒนาน้อยที่สุด ตามความหมายนี้มีจุดเน้นที่ชัดเจนกว่าความหมายที่ให้มาก่อนหน้านี้คือคำว่า โอกาส

พิภพ ธงไชย (โอวาท สุทธนารักษ์ บรรณาธิการ, 2528) ให้ความหมายในลักษณะเชิงบริหาร ว่า คือการที่ประชาชนสามารถกำหนดนโยบาย ปรัชญา และแนวทางการบริหาร ด้วยกลุ่มของตนเอง ซึ่งอาจแตกต่างกันไปในแต่ละกลุ่มแต่ละเหล่า การให้ความหมายเช่นนี้ เสมือนว่า พิกพ ธงไชย ให้ความสำคัญต่อเรื่องสิทธิมนุษยชนไม่น้อย และตามปรัชญาการมีส่วนร่วมนั้น ถือว่าการมีส่วนร่วมเป็น สิทธิ (right) และเอกสิทธิ (privilege) โดยที่ในฐานะสิทธิ จะต้องได้รับการเคารพและให้เกียรติ ในฐานะเอกสิทธิจะต้องไม่ถูกบังคับ (enforce) และครอบงำ (manipulate) (ชินรัตน์ สมสืบ, 2539) ดังนั้น พิกพ ธงไชย จึงยอมรับให้มีความแตกต่างในแต่ละกลุ่มได้ การให้ความหมายการมีส่วนร่วมในเชิง ปรัชญาเช่นนี้ อุ่นตา นพคุณ (โอวาท สุทธนารักษ์, อ้างแล้ว) ได้ยกคำกล่าวของประธานาธิบดี จูเลียส เค เนียเรเร แห่งแทนซาเนีย มากล่าวว่า การมีส่วนร่วมคือกระบวนการที่มนุษย์สามารถกระทำการเปลี่ยนแปลงและควบคุมสภาพแวดล้อมของตน ทั้งนี้เพราะประชาชนไม่ใช่วัตถุหรือสิ่งที่ถูกกระทำ เขา ไม่ใช่ผู้ที่ถูกพัฒนา หรือถูกผู้อื่นสั่งสอนได้ ประชาชนเองเท่านั้นที่จะพัฒนาและเรียนรู้ด้วยกระบวนการ

การคิด ไตร่ตรอง หาทางเลือก หาวิธีการแก้ปัญหาและลงมือกระทำเอง เป้าหมายของกระบวนการนี้คือการปลดปล่อยตัวเองจากข้อจำกัดต่างๆ และเพิ่มทักษะตนเองในการควบคุมสภาพแวดล้อม สอดคล้องกับความหมายเชิงปรัชญาที่ สุนทร สุนันท์ชัย (โอวาท สุทธนารักษ์ บรรณาธิการ, 2530) ให้ไว้ว่า จากความคิด ความเชื่อที่ว่า มนุษย์ไม่ใช่เครื่องจักรหรือวัตถุ เป็นอินทรีย์ที่มีสติปัญญา ตระหนักรู้ มีคุณค่าแห่งความเป็นมนุษย์ จึงไม่ใช่ผู้ที่จะถูกกระทำเพียงอย่างเดียว

จากแง่มุมประเด็นต่างๆที่ได้กล่าวมาข้างต้น จะเห็นได้ว่า แต่ละท่านก็ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมคล้ายกันบ้าง แตกต่างกันบ้าง ไม่มีความหมายใดที่จะสามารถนำไปใช้ได้กับทุกที่ทุกเวลา เป็นความหมายที่ใช้ได้เฉพาะเจาะจงเป็นเรื่องราวไป ทั้งนี้เป็นเพราะว่า มีมิติต่าง ๆ มากมายที่เข้ามาเกี่ยวข้อง เป็นไปไม่ได้ที่จะพิจารณาเพียงมิติใดมิติหนึ่ง (นริทรชัย พัฒนพงศา, อ้างแล้ว) อย่างไรก็ตาม ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตความหมายของการมีส่วนร่วม ภายใต้บริบทของชุมชนที่ผู้วิจัยเข้าไปศึกษาว่า หมายถึง การที่กลุ่มคนที่ได้รับผลประโยชน์มีโอกาส และใช้โอกาสในการเข้าไปมีบทบาทในกิจกรรม ในลักษณะของการร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ ร่วมวางแผน ร่วมปฏิบัติ ร่วมรับผลประโยชน์ และร่วมติดตามประเมินผล โดยสามารถแสดงบทบาทได้อย่างเต็มที่สมศักดิ์ศรีแห่งการเป็นสมาชิกหนึ่งในสังคม ส่วนบทบาทของรัฐนั้นจะเป็นผู้สนับสนุนตามความจำเป็น

ความเชื่อพื้นฐานของการทำงานแบบมีส่วนร่วม

พัชนี นาดประชา และคณะ (อ้างในเอกสารประกอบการเสวนาแลกเปลี่ยนประสบการณ์ การฝึกภาคสนามของนักศึกษาทันตแพทย์ ชั้นปีที่ 6 , 2542) ได้ให้ข้อเสนอแนะแก่ผู้ที่จะทำงานแบบมีส่วนร่วมว่า จะต้องมีความเชื่อพื้นฐาน ดังนี้

1. เชื่อว่า คนทุกคนมีศักยภาพ
 2. เชื่อว่า ประสบการณ์ชีวิตมีคุณค่า
 3. เชื่อว่า การทำงานกลุ่มดีกว่าเดี่ยว
 4. เชื่อว่า การเรียนรู้ได้จากการพิจารณาไตร่ตรองหาบทเรียนจากประสบการณ์ตรง
 5. เชื่อว่า การเรียนรู้เกิดขึ้นจากทุกฝ่ายที่มีส่วนร่วม
 6. เชื่อว่า การเรียนรู้นำไปสู่การปฏิบัติ เป็นการเรียนรู้ที่ช่วยให้ความคิด และความรู้สึกร่วมกัน
 7. เชื่อว่า การพัฒนาจะยั่งยืนได้ต้องมีความสมดุลทั้งด้านสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง
- ส่วน ชินรัตน์ สมสืบ (2539) เสนอว่า ผู้ปฏิบัติการจะต้องเชื่อ หรือพัฒนาความเชื่อว่า
- ประชาชนรู้ว่าพวกตนต้องการอะไรเพื่อการพัฒนาตนเอง

- ประชาชนมีศักยภาพที่จะมีส่วนร่วมในการปรับปรุงชีวิตพวกตน
- ผู้อาศัยในชนบท แม้ว่าจะเป็นชนดั้งเดิม มีชีวิตง่าย ๆ และไม่ได้รับการศึกษา แต่พวกเขามีวุฒิ
สามารถที่ซ่อนเร้น (latent talent) ที่จะค้นหาทางเลือกของท้องถิ่น และความเป็นไปได้ต่างๆจากภายนอก เพื่อจะแก้ไขปัญหาของพวกเขากอง และวางแผนเพื่อการพัฒนาของตนเอง

ความเชื่อพื้นฐานดังกล่าว จะนำไปสู่การทำงานอย่างมีส่วนร่วมได้อย่างมั่นคงและเกิดการเรียนรู้ซึ่งกันและกัน ทั้งประชาชนเองและผู้ที่เกี่ยวข้องเข้าไปทำงาน/ปฏิบัติการ

การมีส่วนร่วมเป็นวิถีทาง (means) หรือเป้าหมาย (end)

หากย้อนกลับไปดูความหมายของการมีส่วนร่วมที่ได้กล่าวไปข้างต้นแล้ว จะพบว่าการมีส่วนร่วมอาจเป็นได้ทั้งวิถีทางและเป้าหมาย แล้วแต่มิติที่นำมาใช้ประกอบการให้ความหมาย ฌลาตชาขรมิตานนท์ (ทวีทอง หงษ์วิวัฒน์ บรรณาธิการ, 2527) กล่าวว่า ยุทธวิธีหรือลีลาในการพัฒนานั้น ได้ให้ความสำคัญต่อการมีส่วนร่วมแบบไหน กล่าวคือ ใช้การมีส่วนร่วมในฐานะเป็นเครื่องมือ (means) หรือว่าเป็นผลขั้นสุดท้าย (end) กันแน่ อย่างไรก็ตามหากจะมองว่าการมีส่วนร่วมเป็นวิถีทางก็จะอธิบายได้ว่า การมีส่วนร่วมเป็นการกำหนดให้มี หรือเป็นวัตถุประสงค์ แต่ถ้ามองว่าการมีส่วนร่วมเป็นเป้าหมาย ก็มักกล่าวว่าเป้าหมายการที่จะได้ออกมา คือให้ได้การมีส่วนร่วมอย่างจริงจัง (นรินทร์ชัย พัฒนพงศา, อ้างแล้ว) แต่ความหมายที่ให้ส่วนใหญ่จะพยายามให้ในลักษณะที่การมีส่วนร่วมเป็นวิถีทางมากกว่า แล้วแต่ว่าจะเป็นวิถีทางที่นำไปสู่อะไร เช่น ชินรัตน์ สมสืบ (อ้างแล้ว) ใช้การมีส่วนร่วมเป็นวิถีทางไปสู่การดำเนินงานให้บรรลุเป้าหมายตามสถานที่ และวิธีการที่ผู้รับผลประโยชน์คิดไว้ พิภพ ธงไชย (อ้างแล้ว) ใช้การมีส่วนร่วมเป็นวิถีทางไปสู่การเป็นตัวของตัวเอง ประธานาธิบดี จูเลียส แห่งประเทศแทนซาเนีย ใช้การมีส่วนร่วมเป็นวิถีทางไปสู่การปลดปล่อยหรือการหลุดพ้นจากข้อจำกัดต่างๆ ซึ่งสุลักษณ์ ศิวรักษ์ (โอวาท สุทธรนารักษ์ บรรณาธิการ, 2528) ก็เห็นสอดคล้องว่า การที่ประชาชนมีส่วนร่วม นั้น ก็เพื่อพึ่งตนเองและเป็นอิสระแก่ตนเอง บางทีก็มีการใช้ว่าการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาเป็นทั้งยุทธศาสตร์ แนวทางและวิธีการที่สำคัญที่สามารถนำไปสู่การบรรลุถึงเป้าหมายของการพัฒนา (เอกสาร โครงการเล่มที่ 211 โครงการพัฒนาที่สูง ไทย-เยอรมัน, 2541)

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยมีเจตนาที่จะใช้การมีส่วนร่วมเป็นวิถีทางในการช่วยเพิ่มศักยภาพและทักษะชีวิตของนักเรียนผู้บกพร่องทางการได้ยิน ให้สูงขึ้นในอนาคต และถ้าเป็นไปได้ นักเรียนเหล่านี้ก็จะกลายเป็นกลุ่มพลังทางสังคมกลุ่มหนึ่งก็ได้

การมีส่วนร่วมที่สมบูรณ์

แง่มุมในการมองถึงการมีส่วนร่วมที่สมบูรณ์นั้น ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่มีการหยิบยกไปอธิบายเป็นส่วนๆ และดัดแปลงให้มีความหมายแตกต่างกันไปจากคนอื่นตามแต่เนื้อหาแวดล้อมที่ผู้นั้นต้องการนำเสนอ ดังตัวอย่างที่จะได้กล่าวถึงต่อไปนี้

อคิน รพีพัฒน์ (อ้างใน วิบูลย์ ตรีถัน, 2539) ได้เสนอขั้นตอนการมีส่วนร่วมของประชาชนในงานพัฒนาไว้ 5 ขั้นตอน คือ

1. ประชาชนมีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหาและจัดลำดับความสำคัญของปัญหา
2. ประชาชนมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์ถึงสาเหตุ และที่มาของปัญหา
3. ประชาชนมีส่วนร่วมในการเลือกวิธีการ และพิจารณาวางแผนแก้ปัญหา
4. ประชาชนมีส่วนร่วมในการดำเนินการตามแผน
5. ประชาชนมีส่วนร่วมในการประเมินผล วิเคราะห์ปัญหา อุปสรรค และปัจจัยที่มีส่วนทำให้เกิดความสำเร็จ

ในเนื้อหาเดียวกันนี้ อคิน รพีพัฒน์ (อ้างใน นพพร นิลณรงค์, 2535) ได้ใช้คำว่า “ระดับ” ของการมีส่วนร่วม แทนคำว่า “ขั้นตอน” การมีส่วนร่วม ในขณะที่ ปธาน สุวรรณมงคล (ทวีทอง หงษ์วิวัฒน์ บรรณาธิการ, 2527) ได้กล่าวถึงเนื้อหาที่ใกล้เคียงกันนี้ว่า ชุมชนควรมีบทบาทสำคัญใน 4 ลักษณะ คือ

1. การมีส่วนร่วมของชุมชนในการตัดสินใจ
2. การมีส่วนร่วมของชุมชนในการดำเนินงาน
3. การมีส่วนร่วมของชุมชนในการประเมินผล
4. การมีส่วนร่วมของชุมชนในการรับผลประโยชน์

จะเห็นได้ว่า ปธาน สุวรรณมงคล ปรับจากคำว่า “ขั้นตอน” และ “ระดับ” เป็น “ลักษณะ” เมื่อพิจารณาถึง “ลักษณะ” แล้ว ฉอาน วุฒิกรรรมรักษา (อ้างใน นพพร นิลณรงค์, 2535) ได้แบ่งลักษณะการเข้าร่วมของประชาชน คือ

1. ร่วมประชุม
2. ร่วมแสดงความคิดเห็น
3. ร่วมตัดสินใจ
4. ร่วมออกแรง
5. ร่วมออกเงิน วัสดุ อุปกรณ์
6. ร่วมเป็นกรรมการ

สถาบันส่งเสริมการเรียนรู้เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน มูลนิธิพัฒนาภาคเหนือ (2541) ระบุว่า การมีส่วนร่วม จะต้องมีส่วนร่วมในเรื่องต่อไปนี้

- การร่วมคิด
- ร่วมตัดสินใจ
- ร่วมวางแผน
- ร่วมดำเนินการ
- ร่วมรับผล

นอกจากนี้แล้ว ยังมีการกล่าวถึง “รูปแบบ” การมีส่วนร่วมด้วย นริทรชัย พัฒนพงศา (อ้างแล้ว) กล่าวว่า เมื่อพยายามแจกแจงรูปแบบของการมีส่วนร่วม ก็มักแบ่งการมีส่วนร่วมเป็น 3 ลักษณะ คือ

1. เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ
2. ถูกชักนำให้เกิดการมีส่วนร่วม
3. บังคับให้มีส่วนร่วม

กรรณิกา ชมดี (อ้างใน นพพร นิลณรงค์ , 2535) ได้สรุปรูปแบบของการมีส่วนร่วมออกเป็น 10 รูปแบบ คือ

1. การมีส่วนร่วมประชุม
2. การมีส่วนร่วมออกเงิน
3. การมีส่วนร่วมเป็นกรรมการ
4. การมีส่วนร่วมเป็นผู้นำ
5. การมีส่วนร่วมสัมภาษณ์
6. การมีส่วนร่วมเป็นผู้ชักชวน
7. การมีส่วนร่วมเป็นผู้บริโภค
8. การมีส่วนร่วมเป็นผู้ริเริ่ม
9. การมีส่วนร่วมเป็นผู้ใช้แรงงานหรือลูกจ้าง
10. การมีส่วนร่วมออกวัสดุอุปกรณ์

อคิน รพีพัฒน์ (ทวีทอง หงษ์วิวัฒน์ บรรณาธิการ, 2527) ได้สรุปว่า เราอาจพิจารณาลักษณะการมีส่วนร่วมของชุมชนได้อย่างน้อยสองอย่าง คือ

1. รูปแบบของการมีส่วนร่วม อาทิเช่น เป็นการเข้าร่วมทำกิจกรรมเพราะเกรงใจใคร หรือถูกบังคับเข้ามาเพราะมีสิ่งจูงใจเฉพาะหน้า หรือเข้ามามีส่วนร่วมโดยเข้าใจถึงวัตถุประสงค์ของกิจกรรมนั้น และอยากเข้าร่วมทำเพราะเห็นว่าเป็นประโยชน์ระยะยาวต่อตนเองและชุมชนของตน

2. ช่วงจังหวะใดที่คนในชุมชนเข้าร่วม โดยแบ่งการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนออกเป็น

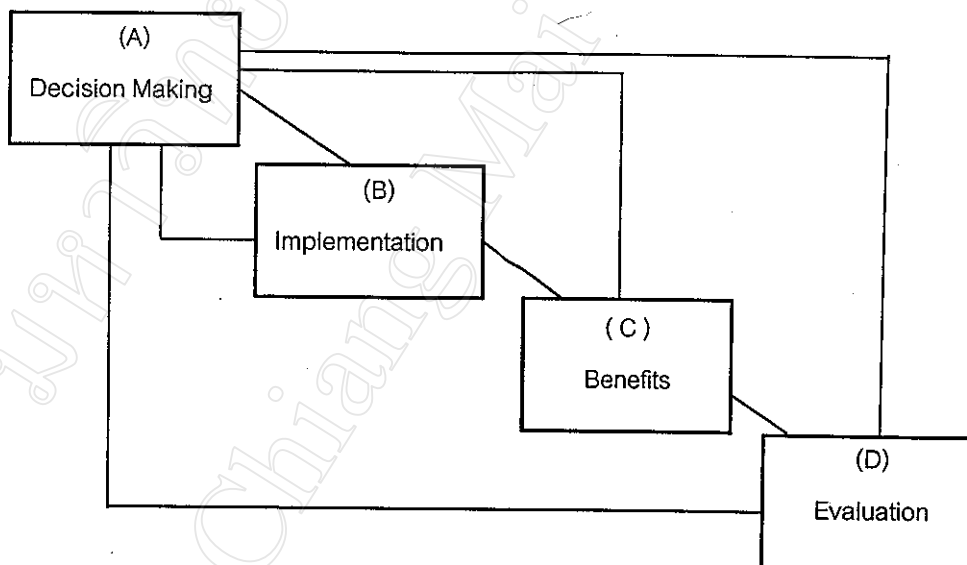
ก. การค้นหาปัญหา สาเหตุของปัญหา ตลอดจนแนวทางการแก้ไข

ข. การตัดสินใจเลือกแนวทางและวางแผนพัฒนาแก้ไขปัญหา

ค. การปฏิบัติงานในกิจกรรมการพัฒนาตามแผน และ

ง. การประเมินผลงานกิจกรรมการพัฒนา

ทั้งยังได้กล่าวต่อว่า Norman Uphoff ได้แบ่งระยะ(แต่เขาเรียกว่า “ชนิด”) ของการมีส่วนร่วมไว้ตามผังดังนี้

พิภพ ธงไชย (ทวีทอง หงษ์วิวัฒน์, อ้างแล้ว) กล่าวถึงการมีส่วนร่วมว่า ประชาชนสามารถมีส่วนร่วมได้ 2 ทางคือ

- การมีส่วนร่วมทางตรง คือ การที่ประชาชนสามารถกำหนดนโยบาย ปรัชญา และแนวทางการบริหารด้วยกลุ่มของตนเอง

- การมีส่วนร่วมทางอ้อม คือ การที่ประชาชนมอบหมายให้รัฐบาลหรือหน่วยงานภายนอกเป็นผู้จัดการแทน

ไม่ว่าจะจัดการมีส่วนร่วมเป็นแบบไหนก็ตามแต่ Norman Uphoff ได้เขียนกรอบสำหรับวิเคราะห์การมีส่วนร่วมไว้ดังตาราง (อ้างใน ทวีทอง หงษ์วิวัฒน์ บรรณาธิการ, 2527)

DIMENSIONS			CONTEXTS		
What kind	Decision making	Initial decisions	Technological complexity	Entry effects	Project characteristics
		Ongoing decisions	Resource requirements		
		Operational decisions			
	Implementation	Resource contributions	Tangibility	Benefit effects	
		Administration and co-ordination	Probability		
		Enlistment	Immediacy		
	Benefits (or harmful consequences)	Material			
		Social			
Personal					
Evaluation					
Who	Local residents Local leader Government personnel Foreign personnel	Characteristics	Programme linkage	Design effects	
		Age	Programme flexibility		
		Sex	Administrative accessibility		
		Family status	Administrative coverage		
		Education			
		Social divisions			
		Income level			
		Lenght of residence			
		Land tenure status			
How	Basis of participation	Impetus	Experience	Historical factors	Task environment
		Incentives	Perception		
	Form of participation	Organization			
		Direct/Indirect	Geographic	Physical and natural factors	
	Extent of participation	Time involved	Biological		
		Range of activity			
	Effect of participation	Empowerment	Cultural	Societal factors	
		Interactions	Social		
			Political		
			Economic		

จะเห็นได้ว่า ไม่ว่าจะใช้คำว่า “ระดับ” “ขั้นตอน” “ลักษณะ” “เรื่อง” โดยเนื้อหาแล้วหากพิจารณาตามกรอบการวิเคราะห์ของ Norman Uphoff นี้ ก็จะอยู่ในด้านมิติ (Dimension) ที่เกี่ยวกับ “kind” ส่วนคำว่า “รูปแบบ” ก็จะอยู่ในส่วนที่เกี่ยวกับ “How” ดังนั้นจึงได้ข้อสรุปว่า การที่จะบอกว่ามีส่วนร่วมโดยสมบูรณ์หรือไม่นั้น ก็คงต้องใช้กรอบการวิเคราะห์ของ Norman Uphoff นี้ช่วยในการวิเคราะห์ด้วย

กรอบการวิเคราะห์นี้ Ramos และ Fletcher (1982 ; อ้างในชินรัตน์ สมสืบ, 2539) ก็ได้เสนอในลักษณะที่คล้ายคลึงกันมาก เพียงแค่เปลี่ยนภาษาจากคำว่า “How” เป็น “Way” แต่ในรายละเอียดก็ไม่ได้แตกต่างกัน

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยใช้กรอบการวิเคราะห์การมีส่วนร่วมของ Norman Uphoff มาเป็นแนวทางในการวิเคราะห์ถึงลักษณะการมีส่วนร่วมของนักเรียนผู้ปกครองทางการได้ยื่น ทั้งนี้ เกณฑ์การมีส่วนร่วมที่สมบูรณ์ในการศึกษาครั้งนี้ คือ ผู้เข้าร่วมกิจกรรม เข้าร่วมด้วยความเต็มใจทั้งทางตรงและทางอ้อม โดยมีส่วนร่วมทั้งการตัดสินใจ การดำเนินงาน การร่วมรับผลประโยชน์ และการประเมินผล

ระดับและชนิดของการมีส่วนร่วม

ชินรัตน์ สมสืบ (2539) ได้แบ่งระดับการมีส่วนร่วมเป็น 6 ขั้น ได้แก่

1. การไม่มีส่วนร่วมอย่างสิ้นเชิง (no participation at all)
2. การมีส่วนร่วมเพียงในนาม (nominal participation)
3. การมีส่วนร่วมเพียงเล็กน้อย (minimal participation)
4. การมีส่วนร่วมอย่างเหมาะสม (optimal participation)
5. การมีส่วนร่วมมาก (maximal participation)
6. การมีส่วนร่วมในอุดมคติ (ideal participation)

เมื่อพิจารณาจากพิสัยความต่อเนื่องของการมีส่วนร่วมแล้ว สามารถแบ่งการมีส่วนร่วมของประชาชนได้เป็น 9 ชนิด คือ

1. บังคับร่วมประชาชนเข้าร่วมเพราะการขู่เข็ญหรือการบังคับ
2. การมีส่วนร่วมโดยมีการผลักดันประชาชนจะถูกผลักดันจากอำนาจของผู้ที่มีส่วนได้ส่วนเสีย และผลประโยชน์จากโครงการ

3. กลอุบาย หรือ การมีส่วนร่วมโดยมีเงื่อนไข ประชาชนถูกจ้างให้มีส่วนร่วมในกิจกรรมอื่นที่ไม่ได้แก้ปัญหของพวกเขา การเบี่ยงเบนความสนใจไปสู่เรื่องอื่น เป็นการสร้างความสบายใจให้แก่ประชาชนเป็นการชั่วคราวจากปัญหาที่แท้จริงของพวกเขา

4. การพูดข้างเดียวคนส่งข่าวจะป้อนข้อมูลแก่ผู้รับฝ่ายเดียว วิธีนี้ไม่ได้จัดกลไกสำหรับการรับฟังข้อมูลย้อนกลับ และไม่มีการเจรจาต่อรอง สมมติฐานของโครงการคือ ให้ประชาชนรู้จักโครงการแล้วเขาจะเข้ามามีส่วนร่วมเอง

5. ตามเอง-ตัดสินใจเองประชาชนจะถูกถามถึงความคิดและข้อเสนอแนะต่างๆ แต่มิได้มีการยืนยัน หรือรับประกันว่าความคิดของประชาชนจะได้รับการพิจารณาในการกำหนด วางแผน และดำเนินการในโครงการ

6. การนำไปสู่ความสงบประชาชนจะมีส่วนร่วมจริงๆ ในกลไกการวางแผน แต่การตัดสินใจในเรื่องความเหมาะสมผล และความคงอยู่ของโครงการยังเป็นสิทธิของผู้กำหนดโครงการ

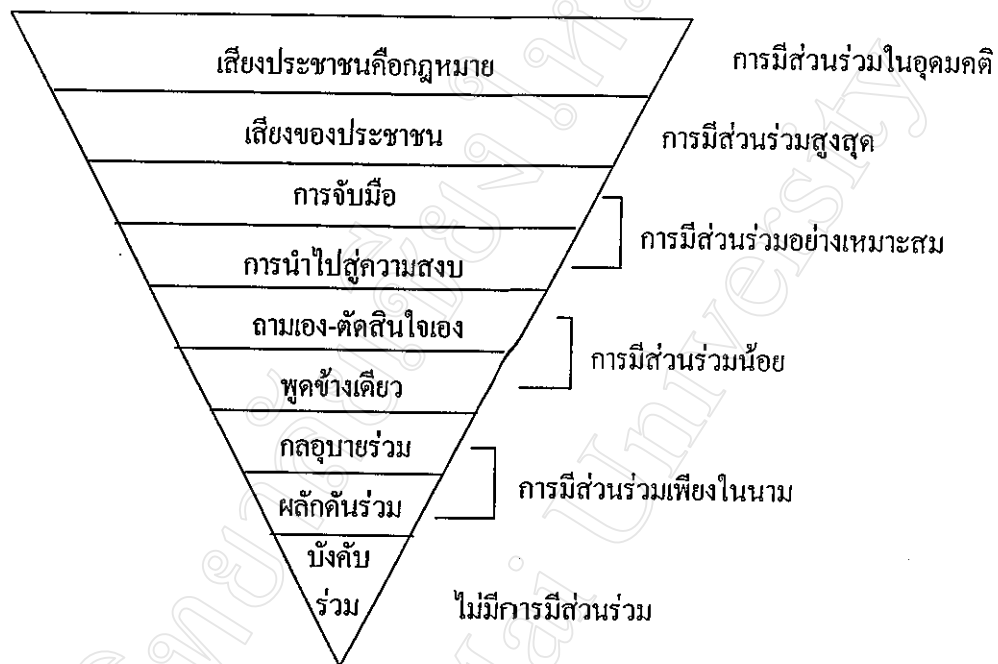
7. การจับมือกันประชาชนมีส่วนร่วมตั้งแต่กำหนดโครงการจนดำเนินโครงการ มีการร่วมมือกันอย่างเป็นรูปธรรม ระหว่างผู้ได้รับประโยชน์และผู้มอบโครงการ

8. เสียงประชาชน เสียงประชาชนจะได้รับการรับฟัง และพิจารณาความคิด ความเห็น ข้อเสนอแนะ และความรู้สึกรของประชาชนจะมีน้ำหนักในกระบวนการตัดสินใจ ประชาชนมีส่วนร่วมอย่างจริงจังในการตัดสินใจจากการกำหนดจนถึงการประเมินผลโครงการ

9. เสียงประชาชนคือกฎหมาย ประชาชนจะตัดสินใจโครงการด้วยตนเอง ตั้งแต่ชนิดของโครงการ ทิศทางโครงการ ทรัพยากรที่จะใช้ แหล่งที่มาของทรัพยากร ฯลฯ

โดยเสนอเป็นแผนภาพได้ดังนี้

ระดับการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา

ชนิดและระดับการมีส่วนร่วมของประชาชน

ในขณะที่ อุทัยวรรณ กาญจนกามล (2541) ได้จัดลำดับขั้นของการมีส่วนร่วมเป็น 8 ขั้น 3 ระดับ คือ

ขั้นที่ 1. ประชาชนถูกจัดแจง (manipulation) ถูกขอร้องให้ทำตามหรือขอความร่วมมือโดยคำสั่งจากระดับสูง

ขั้นที่ 2. ประชาชนได้รับการเยียวยา (therapy) มีการเข้าถึงและสื่อสารทางเดียว

ขั้นที่ 3. ประชาชนได้ข่าวสาร (informing) ให้ปฏิบัติตามโครงการ

ขั้นที่ 4. ประชาชนเป็นผู้ให้คำปรึกษา (consultation) รัฐจะสอบถามความคิดเห็นจากประชาชนเพื่อเป็นข้อมูลในการตัดสินใจของรัฐ

ขั้นที่ 5. ประชาชนเป็นตัวแทน (placation) ผู้นำชุมชนบางคนถูกดึงเข้าร่วมโครงการในฐานะเป็นตัวแทนแต่เพียงในนาม แต่ไม่มีส่วนร่วมวางแผน ร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ

ขั้นที่ 6. ประชาชนได้ร่วมเป็นภาคีกับรัฐ (partnership) มีส่วนได้ส่วนเสีย ได้ร่วมคิด ร่วมกำหนดนโยบาย ร่วมตัดสินใจ ร่วมทำงาน

ขั้นที่ 7. ประชาชนได้รับมอบอำนาจ (delegate power) มีส่วนในการตัดสินใจเป็นส่วนใหญ่

ขั้นที่ 8. ประชาชนร่วมควบคุมดูแล (citizen control) ประชาชนสามารถตรวจสอบ กำหนดนโยบายการดำเนินงานของรัฐให้สอดคล้องกับนโยบายของชุมชน

ในขั้นที่ 1 และ 2 จัดอยู่ในระดับที่ 1 คือ ไม่ถือว่าชุมชนมีส่วนร่วม (degree of non-participation) ขั้นที่ 3 ถึง 5 จัดอยู่ในระดับที่ 2 คือ ถือว่าประชาชนมีส่วนร่วมพอเป็นพิธี (degree of tokenism) ตั้งแต่ขั้นที่ 6 ขึ้นไปจึงจะถือว่าประชาชนมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง (degree of citizen power) ซึ่งจัดอยู่ในระดับที่ 3

ปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของชุมชนในงานพัฒนา

คณะกรรมการการสาธารณสุขมูลฐาน (2527) ได้สรุปปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของชุมชนในการดำเนินงานด้านสาธารณสุข ได้แก่

1. ปัจจัยด้านบทบาทและพฤติกรรมของเจ้าหน้าที่ของรัฐ เจ้าหน้าที่ของรัฐต้องมีสัมมาทิวาในเรื่องต่อไปนี้

- ยอมรับในศักดิ์ศรีและความเท่าเทียมกันของมนุษย์
- มีความเชื่อและเคารพในตัวของชาวบ้าน พร้อมทั้งจะเรียนรู้จากชาวบ้าน
- เชื่อว่าชาวบ้านมีความสามารถที่จะพัฒนาให้ช่วยเหลือตัวเองและชุมชนได้ ถ้าได้รับโอกาส

และการส่งเสริม

2. ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการบริหาร หรือปัญหาเนื่องจากระบบราชการ

- อำนาจการตัดสินใจอยู่ที่ส่วนกลาง
- การดำเนินงานมักมุ่งให้เกิดผลในระยะสั้น
- เจ้าหน้าที่ไม่มีความสัมพันธ์กันในการทำงานและไม่มีเป้าหมายร่วมกัน

3. ปัจจัยทางด้านชุมชน เชิงลักษณะของการจัดระเบียบทางสังคม วัฒนธรรม ค่านิยม ความเชื่อ ลักษณะทางจิตวิทยา ตลอดจนทรัพยากรต่างๆ

- ลักษณะความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชน
- โครงสร้างทางประชากร
- วัฒนธรรมทางสังคมของชุมชน
- โครงสร้างทางอำนาจในชุมชน

ฉลาดชาย รมิตานนท์ (อ้างแล้ว) ได้ชี้ให้เห็นถึงเงื่อนไขของการมีส่วนร่วมที่แท้จริง 5 ประการ คือ

1. จำต้องมีการกระจายอำนาจเสียใหม่ เพราะการรวมอำนาจสู่ศูนย์กลางย่อมไม่ก่อให้เกิดการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง
2. การมีส่วนร่วมจะต้องไม่ถูกมองว่าเป็น “ส่วนที่ขาดหายไป” หรือสักแต่ว่าเมื่อใส่ส่วนที่ขาดหายไปนี้เข้าไปแล้ว จะทำให้ยุทธวิธีทั้งหลายในการพัฒนาที่มีอยู่บรรลุเป้าหมายได้
3. การปฏิบัติหน้าที่ของกลไกต่างๆ ที่จะยังผลให้เกิดการมีส่วนร่วมจะเป็นไปได้ดีหรือไม่ ขึ้นกับสภาพแวดล้อมต่างๆ ทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรมที่กลไกเหล่านั้นถือกำเนิดขึ้น
4. ยิ่งอัตราส่วนของประชากรที่อยู่ในสถานะยากจนมีสูงมากเท่าไร ก็ยิ่งจะทำให้การเปลี่ยนแปลงยุทธวิธีของการพัฒนาที่จำเป็นต่อการสร้างการมีส่วนร่วมที่แท้จริงมีความยากลำบากและเจ็บปวดมากยิ่งขึ้น และยังเป็นการยากลำบากมากยิ่งขึ้นสำหรับผู้นำที่มาจากภายนอก
5. ยิ่งกลุ่มคนที่เสียเปรียบทางสังคม เช่น กรรมกร ชาวนา ถูกตัดห่างออกจากปัจจัยการผลิตมากยิ่งขึ้นเท่าใด พวกเขา ก็จะยิ่งห่างไกลจากรูปแบบของการมีส่วนร่วมเพื่อเรียกร้องความเป็นธรรมที่แท้จริงออกไปมากเท่านั้น

นรินทร์ชัย พัฒนพงศา (อ้างแล้ว) สรุปปัญหาและอุปสรรคของการมีส่วนร่วมไว้ 3 ประเด็น คือ

1. การดำเนินการ เนื่องจากการมีส่วนร่วมถือเป็น “วิถีทาง” ดังนั้นในขั้นตอนการดำเนินการจึงมีปัญหาและอุปสรรคมากมาย ได้แก่
 - 1.1 การวางแผนโดยรวบอำนาจไว้ที่ส่วนกลาง
 - 1.2 การขาดความร่วมมือในระดับท้องถิ่น
 - 1.3 เทคโนโลยีที่ใช้ในโครงการไม่เหมาะสม
 - 1.4 สิ่งที่โครงการดำเนินการนั้นไม่เกี่ยวข้องกับชุมชนนัก
 - 1.5 ขาดโครงสร้างในชนบทที่จะรองรับ และอื่นๆ
2. วัฒนธรรม ชาวชนบทจำนวนมากได้ฝังใจใน “วัฒนธรรมของความเงียบ” (culture of silence) เพราะไม่มีโอกาสเข้าถึง หรือไม่มีสิทธิไม่มีเสียง ไม่มีโอกาสได้ร่วมในการพัฒนา
3. โครงสร้าง อุปสรรคด้านโครงสร้าง ทั้งระดับท้องถิ่น ระดับชาติ และระดับนานาชาติเป็นตัวบงการบรรยากาศการมีส่วนร่วมว่าจะเกิดขึ้นได้เพียงใด ปัจจัยด้านโครงสร้างและค่านิยมถือเป็นสิ่ง “ต่อต้านการมีส่วนร่วม” และก็จะป็นสาเหตุที่บั่นทอนความริเริ่มในการมีส่วนร่วมเสมอ

อนุรักษ์ ปัญญาวัฒน์ (2526) กล่าวถึงข้อจำกัดในการมีส่วนร่วมของประชาชนว่า

1. เกิดจากประชาชน คือประชาชนเคยชินในการเป็นผู้รับ ไม่รู้สิทธิขั้นพื้นฐานตามระบอบประชาธิปไตย

2. เกิดจากองค์การ เช่น โครงสร้างของราชการไทย ที่มีลักษณะการสั่งการจากบนลงล่าง อำนาจจะอยู่ที่ส่วนกลาง หรือลักษณะพฤติกรรมของบุคลากรที่มักจะหยิบนับหรือจัดโครงการให้กับชาวบ้าน โดยคิดไปเองว่าชาวบ้านต้องการ

บำรุง บุญปัญญา (ทวีทอง หงษ์วิวัฒน์, อ้างแล้ว) เสนอประเด็นเรื่องทำอะไรจึงจะเกิดการมีส่วนร่วม โดยเสนอว่า

1. ต้องถือว่าชาวบ้านเป็นตัวหลัก (main actor) ในการแก้ปัญหาของเขาเอง องค์กรภายนอกเป็นเพียงตัวส่งเสริมสนับสนุน

2. ชาวบ้านต้องมีการทบทวนการทำงานที่ผ่านมาว่าอะไรสำเร็จ อะไรล้มเหลว ตามมาตรฐานของชุมชนเอง

3. องค์กรพัฒนาจะต้องปรับทัศนคติของตนไปรับเอาทัศนะของประชาชน เพื่อที่จะจับกระแสความคิดของประชาชนให้ได้

4. กิจกรรมพัฒนาต้องเริ่มจากพื้นฐานของชุมชน

5. หน่วยงานภายนอกควรจะต้องมีความชัดเจนในแง่เป้าหมายของการมีส่วนร่วมว่า ในที่สุดแล้วภาพรวมของประเทศที่ต้องการคืออะไร และเป้าหมายรวมนี้ จะไปสนับสนุนเป้าหมายของชุมชนได้อย่างไร

การประเมินผลแบบมีส่วนร่วม

ดังได้กล่าวไว้แล้วว่า การมีส่วนร่วมนั้นประชาชนจะต้องมีส่วนร่วมในเรื่องการประเมินผล และหัวใจสำคัญที่ต้องตระหนักเสมอในการติดตามประเมินผลแบบมีส่วนร่วม คือ

1. ตระหนักถึงความสำคัญในการติดตามและประเมินผลแบบมีส่วนร่วม โดยผู้เกี่ยวข้องทุกคน ทุกส่วน ต้องตระหนักในความสำคัญ จึงจะก่อให้เกิดการเรียนรู้ และปรับปรุงงานอย่างแท้จริง

2. ยึดหลักการมีส่วนร่วมของทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินงานโครงการ เนื่องจากแต่ละคนมีความหลากหลายทั้งข้อมูล ข่าวสาร ความรู้ ความสามารถ ความคิดเห็น ซึ่งจะพัฒนาไปสู่ “องค์ความรู้ใหม่” ที่สร้างสรรค์ สอดคล้องกับความเป็นจริง กับสถานการณ์ และความต้องการการพัฒนาที่แท้จริง

3. ไม่ยึดมาตรฐานของทีมประเมิน หรือใครคนใดคนหนึ่ง แต่ต้องเคารพในการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ร่วมกับผู้ปฏิบัติงานจริง เพื่อให้ได้มาตรฐานที่ทุกฝ่ายได้ร่วมกันกำหนด

4. ไม่ใช่การชี้ถูกชี้ผิด แต่มุ่งเน้นกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน เพื่อปรับปรุงการดำเนินงานต่อไปในอนาคต

(สถาบันส่งเสริมการเรียนรู้เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน มูลนิธิภาคเหนือ, 2541)

แนวคิดการเสริมสร้างพลังอำนาจ (empowerment)

ความหมายของการเสริมสร้างพลังอำนาจ

การเสริมสร้างพลังอำนาจ มีรากศัพท์มาจากภาษาละตินคำว่า “potere” หมายถึง มีความสามารถ (Gibson, 1991) จากรากศัพท์ดังกล่าว มีผู้ที่พยายามให้ความหมายหรือคำอธิบายเพิ่มเติมกับคำว่า การเสริมสร้างพลังอำนาจ โดยจะเกี่ยวข้องกับเกณฑ์ที่ใช้ในการประกอบการพิจารณาให้ความหมาย เพราะเมื่อนำคำนี้ไปใช้ในกลุ่มคนและบริบทที่ต่างกันความหมายก็จะแตกต่างกัน (Gibson, 1991) และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเสริมสร้างพลังอำนาจเป็นแนวคิดที่เป็นพลวัตร (dynamic concept) (Hess, 1984 ; อ้างใน สุพิศ กิตติรัชดา, 2538) ซึ่งเป็นได้ทั้งเป้าหมาย (goal) กระบวนการ (process) จึงทำให้การให้ความหมายของคำนี้มีความสลับซับซ้อนมากยิ่งขึ้นแล้วแต่การตีความเพื่อนำไปใช้ของแต่ละบุคคล

กุลวดี มุทุมม (2542) ให้ความหมายอย่างสั้นๆ ว่า เป็นการพัฒนาความสามารถของบุคคลเพื่อให้ปฏิบัติตามเป้าหมายได้ประสบผลสำเร็จ ตามความหมายนี้ กุลวดีเน้นที่เป้าหมาย (goal) เป็นหลัก ไม่ได้ให้รายละเอียดของกระบวนการคล้ายคลึงกับที่ แชนเดอร์ (Chandler, 1992) ที่ให้ความหมายว่า เป็นการทำให้บุคคลอื่นรู้สึกถึงความมีประสิทธิผลซึ่งจะทำให้บุคคลเหล่านั้นสามารถปฏิบัติงานได้ประสบผลสำเร็จอย่างดียิ่ง มีบุคคลอื่นหลายท่านที่ได้ให้รายละเอียดของกระบวนการเพิ่มขึ้น อาทิเช่น ศิริพร สิงหนธร (2539) ให้ความหมายว่า คือส่วนที่เป็นนามธรรมเป็นทั้งกระบวนการหรือผลลัพธ์ที่อาจเกิดขึ้นในบุคคล องค์การหรือชุมชนที่ได้รับการพัฒนาให้มีความสามารถในการเปลี่ยนแปลง แก้ไขปัญหา ดำเนินการ เกี่ยวกับตนเอง องค์การ ชุมชนหรือสิ่งแวดล้อมให้บรรลุจุดมุ่งหมายที่ต้องการ ในขณะที่ อวยพร ต้นมุขกุล (2540) ได้ให้ความหมายว่าเป็นกระบวนการทางสังคมที่แสดงถึงการยอมรับการส่งเสริม การช่วยเหลือหรือชี้แนะให้บุคคลเกิดความสามารถที่จะดำเนินการสนองความต้องการของตนเอง แก้ไขปัญหาของตนเองและใช้ทรัพยากรที่จำเป็นเพื่อเกิดความรู้สึกสามารถควบคุมชีวิตตนเองได้

กิบสัน (Gibson, 1993) ให้ความหมายว่า เป็นกระบวนการส่วนบุคคลที่ก่อให้เกิดการเสริมสร้างและพัฒนาศักยภาพของตนเองในการที่จะควบคุมและจัดการสถานการณ์ได้ เกิดความพึงพอใจใน

ความสามารถของตนเอง มีการพัฒนาตนเอง มีเป้าหมายและมีความหมายในชีวิตของตนเองสามารถใช้ความรู้ ทักษะ หรือแหล่งประโยชน์ที่มีอยู่เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุดในการปฏิบัติงาน

จะเห็นได้ว่าส่วนใหญ่แล้ว การให้ความหมายของคำว่า การเสริมสร้างพลังอำนาจมักจะเน้นผลลัพธ์ที่ตัวบุคคลเป็นหลัก แต่ก็มีบางท่านที่พยายามอ้างอิงถึงขอบเขตที่มากกว่าตัวบุคคล เช่น ศิริพร สิงหนตร (2539) หรือ สายฝน เอกวางกูร (2542) ที่เขียนว่า เป็นกระบวนการที่ช่วยส่งเสริมให้บุคคล กลุ่มคน หรือชุมชน สามารถพัฒนาศักยภาพในการตัดสินใจเลือกวิถีชีวิตของตน สามารถควบคุมและจัดการสถานการณ์ต่างๆ ที่เข้ามามีผลกระทบต่อชีวิตของตน เพื่อให้เกิดความรู้สึกรู้สึกเชื่อมั่น รู้สึกมีคุณค่าในตนเอง และรู้สึกมีพลังอำนาจในตนเองในการที่จะกระทำสิ่งต่างๆ เพื่อเปลี่ยนแปลงตนเองไปสู่สิ่งที่ดีขึ้นตลอดจนสามารถปฏิบัติหน้าที่ตามบทบาทของตนให้สำเร็จลุล่วงได้อย่างเหมาะสม มีประสิทธิภาพสูงสุดและบรรลุตามจุดมุ่งหมายที่ต้องการ

อย่างไรก็ตาม บุคคลจะแสดงศักยภาพหรือความสามารถออกมา จะต้องได้รับการสนับสนุนส่งเสริม และที่สำคัญเป็นอย่างยิ่งคือ การได้รับโอกาส (Rappaport, 1984)

ในการทำงานครั้งนี้ จะให้ความหมายของการเสริมสร้างพลังอำนาจว่า คือการเปิดโอกาสให้บุคคล องค์กร ชุมชน ได้พัฒนาศักยภาพของตนเองโดยผ่านทั้งกระบวนการทางสังคมและกระบวนการส่วนบุคคลและสามารถดึงศักยภาพนั้นออกมาใช้งานเพื่อเป็นประโยชน์ต่อบุคคล องค์กร ชุมชน โดยใช้ทรัพยากรที่จำเป็นอย่างคุ้มค่า

จากความหมายที่หลากหลายดังกล่าว หากพิจารณาตามที่มาของพลังอำนาจในบุคคล จะสามารถแบ่งลักษณะของการเสริมสร้างพลังอำนาจได้ 2 ลักษณะ

1. การเสริมสร้างพลังอำนาจโดยบุคคลอื่น หมายถึงการที่บุคคลที่มีพลังอำนาจมากกว่าไปเสริมพลังอำนาจให้แก่บุคคลที่ด้อยกว่า โดยวิธีการต่างๆ
2. การเสริมสร้างพลังอำนาจโดยตนเอง เป็นความสามารถของบุคคลในการพัฒนาตนเองด้วยวิธีการต่างๆ จนสามารถควบคุมและจัดการกับชีวิตตนเองได้ (Gilbert, 1995 ; Hawks, 1992 ; Malin & Teasdalek, 1991 ; Rodwell, 1996)

ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการเสริมสร้างพลังอำนาจ

จากลักษณะของการเสริมสร้างพลังอำนาจทั้ง 2 ประการที่กล่าวมา กิบสัน (Gibson, 1993) กล่าวว่า ปัจจัยที่ทำให้บุคคลเกิดกระบวนการเสริมสร้างพลังอำนาจคือ ความรู้สึกขัดแย้ง ความรู้สึกคับข้องใจ การประสบกับปัญหาและอุปสรรค ซึ่งจะส่งผลให้บุคคลนั้นพยายามหาทางแก้ไขปัญหา โดย

แสดงออกทางพฤติกรรมต่างๆ อย่างไรก็ตามหากจะมองที่ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการเสริมสร้างพลังอำนาจแล้ว จะแยกเป็นปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอกบุคคล ซึ่งปัจจัยภายใน ได้แก่

1. ความเชื่อ จะมีอิทธิพลอย่างมากในการช่วยให้บุคคลสามารถจัดการกับปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ นานาได้

2. ค่านิยม

3. ประสบการณ์

4. ความตั้งใจ

ส่วนปัจจัยภายนอก ได้แก่ การสนับสนุนทางสังคมจากทุกฝ่าย โดยเฉพาะสมาชิกในองค์กร

ส่วนประกอบที่จำเป็นต่อการเสริมสร้างพลังอำนาจ

ศิริพร สิงหนธร (2539) ได้จำแนกส่วนประกอบของการเสริมสร้างพลังอำนาจเป็น

1. การกิจและวิสัยทัศน์ขององค์กรที่ทุกคนยอมรับร่วมกัน เป็นข้อผูกพันร่วมกัน

2. ความเป็นเลิศและความเชี่ยวชาญของบุคลากรที่ต้องมีการสร้างให้เป็นไปตามที่คาดหวัง ด้วยการตรวจสอบ ปรับปรุงอย่างสม่ำเสมอ จนกลายเป็นการกระทำได้ด้วยตนเอง การตระหนักด้วยตนเอง ดูแลตนเองได้

3. สัมพันธภาพที่เกิดขึ้นต้องสอดคล้องกลมเกลียวและมีความสมดุลที่จะประสานงานกัน ทั้งในหน่วยงานและระหว่างหน่วยงาน

4. การสนับสนุนจากองค์กร ต้องมีความเป็นเหตุผล ยอมรับได้ทั้งความเสี่ยงหรือความล้มเหลวที่เกิดขึ้น

กระบวนการเสริมสร้างพลังอำนาจ

จากการศึกษาของกิบสัน (Gibson, 1993) ได้สรุปว่า การเสริมสร้างพลังอำนาจเป็นกระบวนการส่วนบุคคลในการพัฒนาตนเอง ประกอบด้วย 4 ขั้นตอน คือ

1. การค้นพบความจริง ในขั้นตอนนี้บุคคลจะมีการตอบสนองทั้งด้านอารมณ์ ความรู้ความเข้าใจและด้านพฤติกรรม โดยบุคคลนั้นจะพยายามปรับวิธีคิดเพื่อแสวงหาว่าปัญหาของตนเองคืออะไร

2. การสะท้อนกลับความคิดอย่างมีวิจารณญาณ เมื่อบุคคลเกิดปัญหาและพยายามคิดพิจารณาถึงปัญหาในแง่มุมต่างๆ ให้เกิดความเข้าใจอย่างชัดเจน ก็จะช่วยให้เกิดการพัฒนาความรู้สึกรู้สึกมีพลังอำนาจในการควบคุมตนเอง และเริ่มมองเห็นว่าตนเองจะมีแนวทางในการแก้ไขปัญหานั้นได้อย่างไร

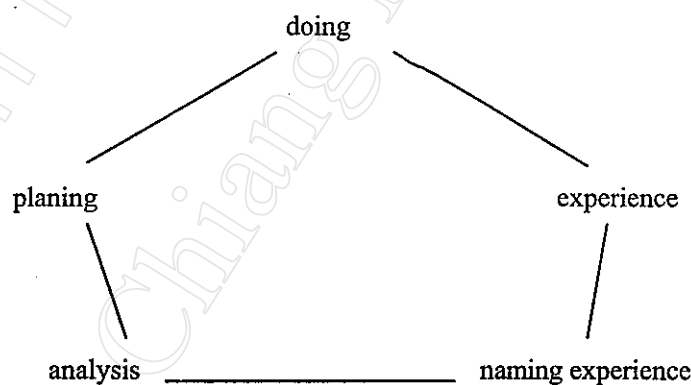
3. การตัดสินใจและลงมือปฏิบัติ บุคคลจะเลือกวิธีการปฏิบัติที่เหมาะสมและดีที่สุด ในขั้นตอนนี้ บุคคลจะต้องเรียนรู้ในการแก้ไขปัญหา และเรียนรู้ที่จะคงพฤติกรรมนั้นไว้

4. การคงพฤติกรรมที่ดี เมื่อบุคคลลองปฏิบัติแล้วเกิดประสบผลสำเร็จก็จะรู้สึกมั่นใจ รู้สึกมีพลัง และจะคงไว้ซึ่งพฤติกรรมที่ดีนั้น

ในวงการศึกษา บิชอปและคณะ (Bishop, et al., 1988) ได้เสนอกระบวนการเสริมสร้างพลังอำนาจทางการศึกษา ซึ่งประกอบด้วย 5 ขั้นตอนคือ

1. การมีประสบการณ์ (experiencing)
2. การให้ความหมายกับประสบการณ์ (naming experience) มีการแลกเปลี่ยนประสบการณ์
3. การวิเคราะห์ (analysis) ทำความเข้าใจประสบการณ์ แนวคิด คติวิเคราะห์อย่างลึกซึ้งรวมทั้งการตั้งคำถามต่อประสบการณ์
4. การวางแผน (planning)
5. การลงมือกระทำ (doing) ทำให้เกิดประสบการณ์ที่ชัดเจน นำไปสู่การเรียนรู้สิ่งใหม่ จากประสบการณ์ใหม่

ซึ่งสรุปเป็นแผนภาพได้ดังนี้

นิตยา เพ็ญศิริรักษา (2541) กล่าวถึงกระบวนการเรียนรู้ในการสร้างพลังว่า เป็นวงจรต่อเนื่อง ไม่มีที่สิ้นสุด เริ่มจาก

1. ประสบการณ์ หรือสิ่งที่ปฏิบัติอยู่ (practice)
2. คิด วิเคราะห์ ไตร่ตรอง (reflection) ว่าปัญหาคืออะไร มีความเป็นมา และมีปัจจัยสาเหตุใดบ้าง โดยโยงให้เห็นความเกี่ยวเนื่องของปัจจัยต่างๆ

3. การลงมือปฏิบัติเพื่อแก้ไขปัญหา โดยผลของการปฏิบัติจะกลายเป็นประสบการณ์ใหม่ที่นำไปสู่วงจรการเรียนรู้ที่ต่อเนื่องต่อไป

หลักการของการเสริมสร้างพลังอำนาจ

ในการเสริมสร้างพลังอำนาจ มีหลักการเฉพาะที่สำคัญที่ Bishop, et al., 1988 ; Arnold & Bruke, 1983 ; Dusit and Usa Duangsaa, 1994 (อ้างใน นิตยา อินกลิ่นพันธุ์, 2538 ; นิตยา เพ็ญศิริรักษา, 2541) ได้รวบรวมไว้คือ

1. สนับสนุนให้บุคคลได้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างตนเองกับสิ่งแวดล้อม
2. การเริ่มต้นให้เริ่มจากประสบการณ์ที่เห็นได้ชัดเจนของผู้เรียน แล้วให้ผู้เรียนคิด วิเคราะห์ โดยใช้วิจารณญาณ เพื่อไขปัญหาของบุคคลเข้ากับปัจจัยทางสังคมที่เป็นสาเหตุ การเกิดความเข้าใจดังกล่าวจะนำไปสู่การปรับปรุงพฤติกรรมที่บุคคลกระทำอยู่ หรือจะกระทำในอนาคต ให้เป็นไปในทิศทางที่ถูกต้องและเหมาะสม
3. ผู้เรียนควรใช้เวลาในการฟังผู้เชี่ยวชาญให้น้อย แต่ เพิ่มการเรียนรู้ด้วยตัวเองให้มาก
4. การเรียนรู้ให้เรียนรู้ร่วมกันเป็นกลุ่ม ไม่ใช่ต่างคนต่างเรียน ผู้เรียนจะได้แลกเปลี่ยนความรู้ ความคิด ประสบการณ์ซึ่งกันและกัน นอกจากจะทำให้แต่ละคนได้เกิดความรู้ใหม่ที่สอดคล้องกับความเป็นจริงแล้ว ยังช่วยให้รู้สึกถึงความเป็นกลุ่ม มีการคิดและกระทำร่วมกัน มีพลังสนับสนุนมากพอที่จะกระทำการแก้ไขปัญหา หรือเปลี่ยนแปลงสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ต้องการ
5. การเรียนรู้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความรู้ ทักษะ ความรู้สึก และทักษะ ซึ่งอาจเป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทันที หรือมีการเปลี่ยนแปลงภายหลังก็ได้
6. กระบวนการเรียนรู้ต้องยืดหยุ่น มีความสนุกสนาน ไม่น่าเบื่อ แต่มีวัตถุประสงค์ที่ชัดเจน โดยจะมีการปรับเนื้อหา วิธีการ และสื่อการเรียน ให้เหมาะสมกับความต้องการของผู้เรียนแต่ละกลุ่ม

จุดมุ่งหมาย

ในกระบวนการเสริมสร้างพลังอำนาจด้านการศึกษา มีจุดมุ่งหมาย 3 ประการคือ

1. ก่อให้เกิดประสิทธิภาพ (efficiency) ในด้านการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมอย่างถาวร
2. การพัฒนาส่วนบุคคล (personal development) ทั้งในด้านความคิด บุคลิกภาพทางสังคม รวมทั้งการคิดอย่างใช้วิจารณญาณ การแก้ปัญหา ความสามารถในการทำงานร่วมกับผู้อื่น การนับถือตนเอง สามารถควบคุมตนเองให้มีการพัฒนาไปในทางที่ถูกต้อง

3. การเปลี่ยนแปลงของสังคม (social change) การเสริมสร้างพลังอำนาจจะวางเป้าหมายกว้างไกลถึงการก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของสังคมด้วย ซึ่งจะเกิดขึ้นได้เมื่อมีการเข้าใจถึงปัญหา ทราบข้อเท็จจริงของปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับปัญหาดังกล่าว

(Jurmo, 1989 ; อ้างใน นิติยา เพ็ญศิริรักษา, 2538)

นอกจากนี้ กิบสัน (Gibson, 1993) ได้เสนอว่า การเสริมสร้างพลังอำนาจเป็นกระบวนการภายในบุคคลที่จะนำมาซึ่งคุณลักษณะ 4 ด้าน ได้แก่

1. ความสามารถที่จะควบคุมหรือจัดการสถานการณ์ได้
2. ความพึงพอใจในความสามารถของตน
3. การพัฒนาตนเอง
4. การมีเป้าหมายและมีความหมายในชีวิตของตนเอง

อย่างไรก็ตาม ต้องไม่มองข้ามว่าหลังจากมีกระบวนการเสริมสร้างพลังอำนาจแล้ว อาจจะทำให้บุคคลเกิดการรับรู้หรือมีประสบการณ์ในทางลบด้วยก็ได้ เช่น

1. การถูกปฏิเสธจากกลุ่ม เนื่องจากถูกมองว่ามีความกระตือรือร้นเกินไป
2. การรับภาระหนัก เนื่องจากจะถูกสมาชิกคนอื่นโยนงานมาให้ทำอยู่ตลอดเวลา
3. ขาดการสนับสนุน

การวัดผล

เนื่องจากความหมายของการเสริมสร้างพลังอำนาจมีหลายมิติดังที่กล่าวมาข้างต้น ทำให้การวัดผลเป็นไปค่อนข้างยาก วอลเลสเตอร์สไตน์ (Wallerstein, 1994; อ้างในคุณฤทัย เจริญสุข และคณะ, 2538) ได้เสนอแนะแนวคิดในการวัดการเสริมสร้างพลังอำนาจไว้ 3 แนวคิด คือ

1. แนวคิดแรก คือ การมีส่วนร่วมของผู้เรียนในกิจกรรมการศึกษาหรือการกระทำกิจกรรมร่วมกันในชุมชน จะช่วยส่งเสริมให้บุคคลรับรู้ในคุณค่าและความสามารถของตน ตลอดจนเกิดความเชื่อว่า จะสามารถแก้ไขหรือเปลี่ยนแปลงสภาพปัญหาที่ประสบอยู่ได้ ซึ่งตัวแปรที่สามารถทำการวัดได้ คือ การนับถือตนเอง (self-esteem) ความเชื่อในความสามารถ (self-efficacy) ที่จะควบคุมหรือเข้าร่วมในการเปลี่ยนแปลงแก้ไขปัญหาดังกล่าว

2. แนวคิดที่สอง วัดที่ผลพลอยได้ (outcome related) คือ ผลพลอยได้ที่เกิดจากการที่บุคคลได้รวมกลุ่มกันทำกิจกรรม ซึ่งอาจทำการวัดเครือข่ายทางสังคม แรงสนับสนุนทางสังคม หรือความพึงพอใจของบุคคลในการมีปฏิสัมพันธ์ หรือ รวมกลุ่มกันกับชุมชน

3. แนวคิดที่สาม วัดที่ผลการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น กับสิ่งแวดล้อม หรือสภาวะสุขภาพ

วอลเล่อร์สตัน เสนอแนะว่า การวัดควรกระทำให้ครอบคลุมทั้งสามแนวคิดดังกล่าว
อย่างไรก็ตามควรคำนึงว่า การวัดและประเมินผลในโครงการเสริมสร้างพลังอำนาจจะต้องเป็น
การวัดผลในระยะยาวจึงจะสามารถเห็นการเปลี่ยนแปลงได้

ในขณะที่ ฮอลก์ (Halk, 1992; อ้างในดุขฎฐิ เจริญสุขและคณะ, 2538) เชื่อว่าภาวะการมีพลัง
อำนาจสามารถประเมินได้จากสิ่งต่อไปนี้

1. เพิ่มความสามารถในการแก้ปัญหา
4. เพิ่มทักษะการเป็นผู้นำ
5. เพิ่มความพึงพอใจในงาน หรือในสถาบัน
6. มีการพัฒนาการติดต่อสื่อสาร
7. เพิ่ม self-esteem
8. เพิ่มความอิสระในการปกครองตนเอง
9. เพิ่มความรับผิดชอบต่อตนเอง

บทบาทของเจ้าหน้าที่สาธารณสุขในการเสริมสร้างพลังอำนาจ

เจ้าหน้าที่สาธารณสุขจะต้องมีการปรับเปลี่ยนบทบาทมาเป็นผู้ประสานงาน (coordinator) และเป็นผู้สนับสนุนการเรียนรู้ (facilitator) แทนการเป็นผู้สอน หรือผู้ถ่ายทอดความรู้ตามวิธีการเดิม เนื่องจากกระบวนการเสริมสร้างพลังอำนาจ จะเชื่อในความสามารถของบุคคลที่จะเรียนรู้จากประสบการณ์ที่แต่ละคนมี และนำมาแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน ดังนั้น บทบาทของเจ้าหน้าที่ คือ ส่งเสริมให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ โดยการจัดบรรยากาศของการเรียนรู้ที่ทำให้ผู้เรียนได้มีส่วนร่วมให้มากที่สุด รวมทั้งส่งเสริมให้ผู้เรียนได้พัฒนาความคิด และทักษะในการปฏิบัติ เพื่อการเปลี่ยนแปลงในระดับบุคคล และสังคม ทั้งเจ้าหน้าที่และผู้เรียนต่างเป็นแหล่งของความรู้ความคิดซึ่งกันและกัน แทนการที่เจ้าหน้าที่เป็นผู้เชี่ยวชาญหรือผู้รู้ในเรื่องนั้นๆแต่เพียงฝ่ายเดียว (นิคยา เพ็ญศิริรักษา, 2541)

แนวคิดเกี่ยวกับความตระหนัก (Awareness)

ความหมายของความตระหนัก

การให้ความหมายของคำว่าความตระหนัก (Awareness) ของผู้รู้หลายๆ ท่าน จะมีความคล้ายคลึงกันค่อนข้างมาก มีบางท่านที่พยายามให้ความหมายที่ต่างออกไปบ้าง ดังนี้

แครธวอล (Kratwohl et al, 1956; อ้างใน ชลาพรรณ ลิขิตวสินกุล, 2532) ให้ความหมายว่าเป็นความรู้สึกไวต่อการมีอยู่ของปรากฏการณ์บางอย่าง และของสิ่งเร้าบางอย่างซึ่งเขาต้องการจะรับรู้

กูด (Good, 1973; อ้างใน อำพรณ จารุรัตน์, 2539) ให้ความหมายว่าเป็นความรู้สึกที่แสดงถึงการเกิดความรู้สึกของบุคคล การที่บุคคลแสดงความรับผิดชอบต่อปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้น

วิชัย วงษ์ใหญ่ (อ้างใน ชลาพรรณ ลิขิตวสินกุล, 2532) ให้ความหมายเพียงสั้นๆ ว่า หมายถึงความสามารถนึกคิด ความรู้สึกที่เกิดขึ้นในสภาวะจิตใจ

จรินทร์ ธานีรัตน์ (อ้างใน ชลาพรรณ ลิขิตวสินกุล, 2532) ก็ได้ให้ความหมายสั้นๆ เช่นกันว่า หมายถึง ความรู้สึกหรือความสำนึกหาเหตุผลในพฤติกรรมที่ได้กระทำไปทุกครั้ง

จิราพร จักรไพรวงศ์ (อ้างใน ทนงศักดิ์ ประสบกิตติคุณ, 2534) ให้ความหมายว่า เป็นสภาวะทางจิตใจที่เกี่ยวกับความรู้สึก ความคิดและความปรารถนาต่างๆ ต่อสิ่งหนึ่งหรือเหตุการณ์ใด เหตุการณ์หนึ่ง ด้วยการพูด เขียน หรืออื่นๆ โดยอาศัยระยะเวลาหรือประสบการณ์ หรือสภาพแวดล้อมในสังคม หรือสิ่งเร้าภายนอกเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดความตระหนักขึ้น

อีเซนค และอาร์โนลด์ (Eysenck and Arnold, 1972; อ้างใน วัชรเมธ วิเชียรศรี, 2539) อธิบายว่า ความตระหนักเป็นความสัมพันธ์ของความสำนึก และเจตคติ เป็นภาวะของจิตใจที่ไม่อาจแยกเป็นความรู้สึกหรือความคิดเพียงอย่างเดียวโดยเด็ดขาด

โวลแมน (Wolman, 1973; อ้างในชลาพรรณ ลิขิตวสินกุล, 2532) กล่าวว่า ความตระหนักเป็นภาวะการณ์ที่บุคคลเข้าใจหรือสำนึกถึงบางสิ่งบางอย่างของเหตุการณ์ ประสบการณ์ หรือวัตถุสิ่งของได้

คอฟคา (Koffka, 1948; อ้างแล้ว) ให้ความหมายว่า เป็นสภาวะจิตใจที่เกี่ยวกับความรู้สึก ความคิด และความปรารถนาต่างๆ โดยเกิดขึ้นจากการที่มีการรับรู้

เทอร์สโตน (Thurstone, อ้างแล้ว) ให้ความหมายว่า เป็นการแสดงออกทางด้านผลรวมของความโน้มเอียง หรือความรู้สึก ความมีอคติ หรือความรู้สึกที่เกิดขึ้นอยู่ในใจมาก่อนความคิด ความกลัว การลงความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องใดเรื่องหนึ่ง

คาร์เตอร์ (Carter, อ้างแล้ว) กล่าวว่า ความตระหนักเป็นพฤติกรรมที่แสดงถึงการเกิดความรู้สึกของบุคคล หรือการที่บุคคลแสดงความรู้สึกรับผิดชอบต่อปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้น

อนาสตาซี (Anastasi, 1969, อ้างแล้ว) ให้ความหมายว่า เป็นความโน้มเอียงที่บุคคลจะมีปฏิกิริยาตอบสนองต่อกลุ่มของสิ่งเร้าในทางชอบหรือไม่ชอบ

ในที่นี้ จะให้ความหมายของคำว่าความตระหนักว่า เป็นสภาวะทางจิตใจที่เกี่ยวข้องกับความรู้สึก ความคิด หรือความสำนึก ต่อเหตุการณ์ใดเหตุการณ์หนึ่ง ซึ่งเกิดขึ้นหลังจากที่มีการรับรู้ โดยไม่อาจแยกความรู้สึกกับความคิดออกจากกันได้อย่างเด็ดขาด

ปัจจัยที่มีผลต่อความตระหนัก

บานชื่น บุญประเสริฐ (2534) ได้สรุปปัจจัยที่มีผลต่อความตระหนักว่ามี 3 ปัจจัย ได้แก่

1. การรับรู้ คือการที่บุคคลได้รับข้อมูลหรือข้อเท็จจริงของปรากฏการณ์ สถานการณ์ หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง โดยการได้รับประสบการณ์ตรง เช่น การได้สัมผัส การมีส่วนร่วมและประสบการณ์ทางอ้อม ซึ่งเป็นผลให้บุคคลมีความรู้ในเรื่องหรือสิ่งนั้นๆ

2. ความรู้สึกหรืออารมณ์ เป็นการใส่ใจหรือการไตร่ตรองคิดหาเหตุผลต่อปรากฏการณ์ สถานการณ์ หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่บุคคลได้รับรู้มา ซึ่งจะทำให้มองเห็นความสำคัญ ความจำเป็นหรือเห็นคุณค่าของเรื่องหรือสิ่งนั้นๆ

3. เจตนาธรรมณ์ หรือความต้องการต่างๆ ของบุคคล เป็นการแสดงออกซึ่งความสนใจ ความคาดหวังและความต้องการของบุคคลที่มีต่อเรื่องหรือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง

อำพรธณ จารุรัตน์ (2539) กล่าวว่า ปัจจัยหรือสิ่งที่มีอิทธิพลต่อความตระหนักมี 2 องค์ประกอบคือ

1. ลักษณะของสิ่งเร้า เป็นปัจจัยภายนอกที่ทำให้บุคคลเกิดความสนใจที่จะรับรู้ อันจะนำไปสู่ความตระหนักต่อไป

2. ลักษณะของบุคคลที่รับรู้ บุคคลจะตระหนักต่อปรากฏการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งมากน้อยแค่ไหนขึ้นกับ

2.1 ปัจจัยด้านกายภาพ ได้แก่ สมรรถภาพของอวัยวะรับสัมผัส เช่น หู ตา จมูก ปาก

2.2 ปัจจัยด้านจิตวิทยา ได้แก่ ความรู้เดิม การสังเกตพิจารณา ความตั้งใจ ความสนใจ ความพร้อมที่จะรับรู้ การเห็นคุณค่า เป็นต้น

ส่วนทงนงศักดิ์ ประสบกิตติคุณ ได้สรุปปัจจัยที่มีผลต่อความตระหนักไว้ 5 ปัจจัย คือ

1. ประสบการณ์ที่มีต่อการรับรู้

2. ความเคยชินต่อสภาพแวดล้อม ถ้าบุคคลใดเคยชินต่อสภาพแวดล้อมนั้น ก็จะมีผลทำให้บุคคลนั้นไม่ตระหนักต่อสิ่งที่เกิดขึ้น

3. ความใส่ใจและการให้คุณค่า ถ้ามีความใส่ใจมาก ก็จะมีผลตระหนักมาก

4. ลักษณะและรูปแบบของสิ่งเร้า ถ้าสิ่งเร้านั้นสามารถทำให้ผู้พบเห็นเกิดความสนใจ ย่อมจะทำให้ผู้พบเห็นเกิดการรับรู้และการตระหนักขึ้น

5. ระยะเวลาและความถี่ในการรับรู้ ถ้าได้รับรู้บ่อยครั้งหรือนานเท่าไร ก็มีโอกาสดเกิดความตระหนักได้มากขึ้นเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม หากเราไปพิจารณาถึงการทำงานร่วมกันของบุคคล ก็จะพบว่า การมีส่วนร่วมในกิจกรรมก็เป็นส่วนหนึ่งที่ก่อให้เกิดความตระหนัก (ศิริเรก ฤกษ์ทราย, 2522)

ระดับพัฒนาการของความตระหนัก

ความตระหนัก จำแนกตามระดับพัฒนาการได้ดังนี้

1. การรับรู้ เป็นขั้นของการทำความรู้จักและเข้าใจในสิ่งเร้าหรือปรากฏการณ์นั้นๆ ได้แก่
 - 1.1 การรู้จักสิ่งเร้า
 - 1.2 ความเต็มใจที่จะรับสิ่งเร้านั้น
 - 1.3 คัดเลือกความสนใจที่มีต่อสิ่งเร้านั้น
2. การตอบสนอง เป็นพฤติกรรมที่แสดงออกถึงความพอใจ หรือความซาบซึ้งในสิ่งเร้า หรือปรากฏการณ์นั้นๆ ได้แก่
 - 2.1 การยินยอมที่จะตอบสนองต่อสิ่งเร้านั้น
 - 2.2 ความตั้งใจที่จะตอบสนองต่อสิ่งเร้านั้น
 - 2.3 มีความพอใจที่จะตอบสนองต่อสิ่งเร้านั้น
3. การเห็นคุณค่า เป็นการสำนึกในคุณค่า มีความเชื่อและทัศนคติที่ดีต่อปรากฏการณ์หรือสิ่งเร้านั้นๆ ซึ่งจะเป็นค่านิยมของสังคม จนสามารถนำไปใช้เป็นเกณฑ์ในการประเมินคุณค่าในสิ่งต่างๆ ได้คือ
 - 3.1 การยอมรับในคุณค่า
 - 3.2 เกิดความนิยมชมชอบในคุณค่า
 - 3.3 การยึดถือผูกพันในคุณค่า
4. การจัดระบบคุณค่า คือการจัดระเบียบค่านิยมเข้าเป็นระบบและหาความสัมพันธ์ระหว่างคุณค่าเหล่านั้น ได้แก่
 - 4.1 มีความคิดรวบยอดเกี่ยวกับคุณค่า
 - 4.2 จัดลำดับคุณค่าเหล่านั้นให้เป็นระบบ

5. การเอาคุณค่ามาสร้างเป็นลักษณะนิสัยประจำตัว ได้แก่ การเอาคุณค่าต่างๆมาสร้างเป็นคุณลักษณะของแต่ละคน ซึ่งจะกลายเป็นบุคลิกภาพของบุคคลนั้น ได้แก่

5.1 การสรุประบบของคุณค่า

5.2 การสร้างลักษณะนิสัย

(ต่าย เชียงฉี, 2526 ; อังโน ยูพิน จักรราชา, 2541)

ในทฤษฎีการแพร่กระจายและยอมรับนวัตกรรม (diffusion - innovation theory) ซึ่งเป็นทฤษฎีที่ว่าด้วยเรื่องการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของบุคคล มีการกล่าวถึงบทบาทของความตระหนักต่อการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมดังนี้

ในปัจจุบันบุคคล จะมีกระบวนการยอมรับสิ่งใหม่ๆ หรือนวัตกรรมเป็นขั้นตอนตามลำดับ ดังต่อไปนี้

- ขั้นตระหนัก (awareness) เป็นการที่บุคคลได้ทราบถึงเรื่องราวที่เสนอเข้ามา แต่ยังมีข้อมูลไม่เพียงพอ

- ขั้นสนใจ (interest) ในขั้นนี้ ความต้องการจะถูกกระตุ้นขึ้นมา ทำให้บุคคลนั้นๆ เริ่มแสหาข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับนวัตกรรมที่เสนอขึ้นมา

- ขั้นประเมิน (evaluation) เป็นขั้นตอนที่บุคคลทำการเปรียบเทียบคุณสมบัติของนวัตกรรมนั้นๆกับความต้องการของตนที่มีอยู่ว่าสอดคล้องกันหรือไม่ โดยเป็นเพียงความคิด

- ขั้นทดลอง (trial) คือการได้ลงมือปฏิบัติเป็นครั้งแรก และมีการพิจารณาว่าพฤติกรรมนั้นดีอย่างไร และสามารถตอบสนองความต้องการที่มีอยู่ได้เพียงใด

- ขั้นการตัดสินใจ (decision) เมื่อได้ทดลองปฏิบัติแล้ว บุคคลจะตัดสินใจอีกครั้งว่า จะยอมรับนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวันหรือไม่ ในขั้นนี้จะใกล้เคียงกับขั้นต่อไปมาก นักวิชาการบางท่านจึงได้ข้ามขั้นตอนนี้ไป

- ขั้นการยอมรับ (adoption) คือขั้นตอนที่เกิดขึ้นภายหลังที่ได้รับความพึงพอใจจากการได้ทดลองประพจน์ เกิดการยอมรับพฤติกรรมนั้นๆจนปฏิบัติเป็นประจำ

(อัญชลี คุณทิพรณ์, 2542)

การวัดความตระหนัก

Krathwohl และคณะ (อังโน ทนงศักดิ์ ประสภกิจดิคุณ, 2534) ได้ให้แนวคิดเกี่ยวกับการวัดความตระหนักว่า พฤติกรรมที่จะใช้วัดความตระหนักจะต้องเป็นพฤติกรรมเกี่ยวกับความสำนึกในบาง

สิ่งบางอย่างที่แสดงว่าบุคลตระหนักในความเป็นอยู่ของปรากฏการณ์ เหตุการณ์ หรือกิจกรรมบางอย่าง ความตระหนักเป็นเรื่องที่ต้องอาศัยสติปัญญาเข้ามาเกี่ยวข้องมาก การตระหนักต่อคนบางคนหรือของบางอย่างก็คือ การรู้จักสิ่งนั้นหรือคนนั้น ถึงแม้ว่าการรู้จักนั้นจะเป็นการรับรู้แค่ผิวเผินก็ตาม

Krathwohl ยังได้กล่าวถึงขอบเขตของความตระหนักด้วยว่า ช่วงของความตระหนักจะปรากฏบนความต่อเนื่อง จากปลายสุดที่เป็นความตระหนักอย่างผิวเผินหรือหยาบๆ จนถึงความสำนึกอย่างลึกซึ้งและละเอียด

จากแนวคิดดังกล่าว การสร้างแบบวัดความตระหนักมีข้อพึงระวัง คือ

1. การวัดความตระหนักจะต้องวัดพฤติกรรมที่เกี่ยวข้องกับการสำนึกโดยการรับรู้ หรือการยอมรับว่ามีสิ่งนั้นหรือเหตุการณ์นั้นเกิดขึ้น
2. การจะมีความตระหนักในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง จะต้องมีความรู้หรือเคยรู้จักกับสิ่งนั้นมาก่อน แม้จะเป็นการรู้จักแบบผิวเผินก็ตาม
3. ขอบเขตของความตระหนักมีตั้งแต่ผิวเผินจนถึงขั้นลึกซึ้ง
4. ความตระหนักที่เกิดขึ้นจะเริ่มจากผิวเผินจนถึงขั้นลึกซึ้ง
5. ในการสร้างแบบวัดความตระหนัก สถานการณ์ที่สร้างเพื่อให้มีความตระหนักเกิดขึ้น จะต้องไม่มีการชี้แนะหรือชักนำโดยตรงจากผู้ให้การวัดว่ามีสิ่งของหรือมีปรากฏการณ์นั้นอยู่

ส่วนวิธีการวัดความตระหนักมีเครื่องมือที่ ขวาล แพรรัดนกุล (2526) ได้กล่าวไว้ คือ

1. การสัมภาษณ์ (Interview)
2. แบบสอบถาม (Questionnaire)
3. แบบตรวจสอบรายการ (Checklist)
4. มาตรวัดอันดับคุณภาพ (Rating Scale)
5. การใช้ความหมายภาษา (Semantic Differential Technique : S.D.)

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

งานวิจัยที่ศึกษาเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมก่อนข้างจะมีหลากหลายขึ้น ในขณะที่งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการเสริมสร้างพลังอำนาจ และการสร้างความตระหนักที่เป็นประเด็นเกี่ยวกับสุขภาพนั้น ก่อนข้างจะมีน้อย กอรปกับหาเอกสารที่เป็นต้นฉบับได้ค่อนข้างยาก ดังนั้นข้อมูลที่ได้ส่วนใหญ่จึงเป็นข้อมูลทุติยภูมิ (secondary data)

การทำงานแบบมีส่วนร่วมนั้น สามารถทำได้นับตั้งแต่การเริ่มต้นเข้าไปศึกษาชุมชน มงคล พนมมิตร และ ชาดิชาย รัตนศิริ (ใน จากแนวคิด...สู่การปฏิบัติ “เสี้ยวหนึ่งของประสบการณ์การพัฒนาแบบมีส่วนร่วมบนพื้นที่สูง” , 2541) ได้ศึกษาชุมชนโดยเทคนิคการวิเคราะห์ระบบชนบท ในขั้นตอนการเก็บข้อมูลนั้นจะมีการชี้แจงให้ชาวบ้านทราบว่า ผู้วิจัยกำลังทำอะไร เมื่อได้ข้อมูลมาแล้วก็มีการคืนข้อมูลให้แก่ชุมชน เพื่อให้ชาวบ้านตรวจสอบข้อมูล ผลการศึกษาพบว่าวิธีวิเคราะห์ชุมชนแบบนี้ทำให้ชาวบ้านเห็นสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชน เกิดความตระหนักในปัญหา มีความคิดริเริ่มที่จะแก้ไขปัญหาด้วยตนเองก่อนที่จะพึ่งคนจากภายนอก อรพิน วิมลฤชิต (ในเล่มเดียวกัน) ศึกษาเกี่ยวกับการพัฒนากลุ่ม องค์กร ผู้นำ ในมิติของการมีส่วนร่วม ผลปรากฏว่า ในช่วงแรกไม่สามารถสร้างการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ หรือการป้องกันและแก้ไขปัญหาเสียดินได้ กระทั่งเมื่อมีการเปลี่ยนกลุ่มที่ปกครองหมู่บ้าน ชุมชนจึงสามารถรวมกลุ่มกันเป็นปึกแผ่นได้ ทั้งนี้เพราะกลุ่มปกครองได้บริหารและพัฒนาหมู่บ้านให้สอดคล้องกับบริบทของชุมชน มีผู้อาวุโสที่มีอำนาจมาร่วมอยู่ในกรรมการหมู่บ้าน การศึกษาชิ้นนี้ เป็นข้อเตือนสติว่า กระบวนการและเทคนิควิธีการในการพัฒนากลุ่ม องค์กร และผู้นำ ที่เหมือนกัน ใช่ว่าจะประสบผลสำเร็จเหมือนกันในทุกๆพื้นที่ อันเนื่องมาจากบริบทที่แตกต่างกันนั่นเอง

อรพิน วิมลฤชิต (อ้างแล้ว) ยังได้ศึกษากระบวนการพัฒนากลุ่มสตรีชาวไทยภูเขาเผ่ามูเซอดำ โดยการค้นหาผู้นำสตรีมาเข้าร่วมกระบวนการ โดยการเปิดโอกาสให้ผู้นำสตรีมีบทบาทเสมือนหนึ่งในทีมงานพัฒนาหมู่บ้าน ผลการดำเนินงานพบว่า กลุ่มผู้นำสตรีสามารถริเริ่มและทำกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ให้กับชุมชนได้มากมาย แต่ อรพิน วิมลฤชิต ได้สรุปบทเรียนข้อหนึ่งว่า บทบาทของชุมชน โดยเฉพาะผู้ชายและกรรมการหมู่บ้านช่วยเสริมสร้างความมั่นใจให้แก่กลุ่มสตรีในการทำงานร่วมกันได้อย่างมีคุณภาพ จากข้อสรุปนี้ เนื่องจากผู้วิจัยไม่มีความรู้เรื่องวัฒนธรรมของชาวไทยภูเขาเท่าที่ควร จึงเพียงแต่อยากสรุปว่า ในกระบวนการมีส่วนร่วมนั้น การให้โอกาสแก่ผู้รับประโยชน์หรือผู้เข้าร่วมกิจกรรม ถือเป็นหัวใจสำคัญเรื่องหนึ่ง และต้องเป็นการให้อย่างเต็มที่มิใช่เพียงบางส่วนหรือบางครั้ง ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาของ วิบูลย์ ตรีถัน (2539) ที่ศึกษาเรื่องการวางแผนแบบมีส่วนร่วมของชุมชนในทุกๆเรื่อง นับตั้งแต่การวิเคราะห์สาเหตุของปัญหา การจัดลำดับความสำคัญของปัญหา จนถึงการประเมินผลโครงการ พบว่าชาวบ้านมีศักยภาพในการวางแผนและดำเนินงานของตนเอง หากมีโอกาสดำเนินการและอำนาจในการตัดสินใจในแต่ละกระบวนการที่กล่าวมา

อย่างไรก็ตาม พึงระวังด้วยว่า การเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในโครงการต่างๆ ไม่ได้หมายความว่าประชาชนจะเข้าร่วมเสมอไป เพราะประชาชนก็มีการประเมินด้วยเช่นกันว่า

โครงการแต่ละโครงการนั้น ประชาชนสามารถเข้าไปมีอำนาจควบคุมและตัดสินใจได้แค่ไหน โครงการหรือกิจกรรมที่เป็นกิจกรรมภายในชุมชน ประชาชนจะมีส่วนร่วมมาก เพราะสามารถเข้าไปควบคุมและตัดสินใจได้ หากเป็นโครงการที่มาจากภายนอก จะได้รับการมีส่วนร่วมน้อย เพราะประชาชนไม่สามารถแก้ไข ควบคุม และตัดสินใจได้ (นพพร นิธิณรงค์, 2539)

นอกเหนือจากการที่ประชาชนประเมินโอกาสในการเข้าไปมีส่วนร่วมแล้ว ยังมีปัจจัยอื่นๆที่อาจส่งผลต่อการมีส่วนร่วมของชุมชน ธวัช เบญจาทิกุล (2527) ได้ศึกษาปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการเข้ามามีส่วนร่วมของชาวเขาในการพัฒนา พบว่าปัจจัยที่เกี่ยวข้องคือ

1. ปัจจัยด้านสังคม ได้แก่ อายุ คนที่อายุมากจะมีส่วนร่วมมากกว่าคนที่อายุน้อย
2. ปัจจัยด้านเศรษฐกิจ ได้แก่ รายได้ คนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีจะเข้ามามีส่วนร่วมมากกว่าคนที่ฐานะทางเศรษฐกิจไม่ค่อยดี
3. ปัจจัยด้านการเมือง ได้แก่ ตำแหน่งทางสังคม กล่าวคือ คนที่เป็นผู้นำหมู่บ้านจะเข้ามามีส่วนร่วมในระดับที่มากกว่าชาวบ้านธรรมดา
4. ปัจจัยด้านวัฒนธรรม ได้แก่ ภาษา ผู้ที่ใช้ภาษาท้องถิ่นภาคเหนือ (คำเมือง) ได้ดี จะเข้ามามีส่วนร่วมมากกว่าผู้ที่ใช้ภาษาได้ไม่ค่อยดี
5. ปัจจัยด้านจิตวิทยาสังคม ได้แก่ การเห็นตัวอย่างการพัฒนาจากหมู่บ้านอื่น จะมีอิทธิพลต่อการเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนา

สุจินต์ ดาววีระกุล (2527) ได้ศึกษาเรื่องที่คล้ายกัน แต่ศึกษาในหมู่บ้านที่ชนะเลิศการประกวดหมู่บ้านดีเด่นระดับจังหวัด พบว่าปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมที่เหมือนกับ ธวัช เบญจาทิกุล ได้แก่ ตำแหน่งทางสังคมในหมู่บ้าน ส่วนที่ไม่เหมือนคือ อายุ เพศ อาชีพ รายได้ ล้วนแล้วแต่ไม่มีผลต่อระดับการมีส่วนร่วม ส่วนใหญ่แล้วประชาชนจะเข้ามามีส่วนร่วมในลักษณะการเข้าประชุม แต่ไม่ค่อยแสดงความคิดเห็น ความรู้สึกระดือรือร้นที่จะเข้าร่วมกิจกรรมมีค่อนข้างสูง ซึ่งมีผลต่อการพัฒนามาก อย่างไรก็ตามเงื่อนไขของการประกวดหมู่บ้านเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ประชาชนมีความกระดือรือร้นขึ้นมา ซึ่งในการศึกษาครั้งนี้ได้ตามศึกษาต่อภายหลังจากได้รับรางวัลแล้ว แต่ก็ได้ทิ้งข้อเสนอนะไว้ว่า วิธีการประกวดหมู่บ้านควรมีการปรับปรุงบ้าง เช่น อาจมีการแบ่งการตัดสินออกเป็นระยะๆ เพื่อให้ประชาชนตื่นตัวอยู่เสมอ

ทัศนัย พิริยาสัยสันติ (2537) จัดกลุ่มปัจจัยที่ผลักดันการเข้ามามีส่วนร่วมของประชาชนเป็น 4 กลุ่ม ได้แก่ ปัจจัยทางสภาพแวดล้อม เช่น ความยากจน ระบบเครือญาติ ประเพณี ความขัดแย้ง ปัจจัยภายในหมู่บ้าน เช่น การได้รับการสนับสนุนจากผู้นำชุมชน การได้รับรู้ข่าวสารอย่างสม่ำเสมอ ปัจจัย

ภายนอกชุมชน คือ การได้รับการสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่ของรัฐ ปัจจัยด้านผลประโยชน์ คือ การได้รับการสนับสนุนด้านการเงิน วัสดุ อุปกรณ์ ส่วน นพพร นิถนรงค์ (2535) ใช้กรอบการวิเคราะห์การมีส่วนร่วมของ Norman Uphoff ด้านที่เป็นบริบท (context) วิเคราะห์ปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของชุมชน พบว่า

1. ปัจจัยด้านเศรษฐกิจ มีผลต่อการมีส่วนร่วมเฉพาะกับกิจกรรมที่มีความสลับซับซ้อน และเกี่ยวข้องกับการลงทุนเท่านั้น
2. ปัจจัยทางการเมือง มีความเกี่ยวข้องในแง่ที่ว่า กิจกรรมที่ถูกกำหนดโดยอำนาจการเมืองภายนอก ชาวบ้านจะมีส่วนร่วมน้อย
3. ปัจจัยทางสังคม ชุมชนที่ นพพร นิถนรงค์ศึกษา เป็นชุมชนที่ยังมีสายสัมพันธ์ และระบบเครือญาติที่ดีอยู่ การแบ่งชนชั้นก็ยังไม่ชัดเจน จึงเอื้อต่อการมีส่วนร่วมค่อนข้างสูง
4. ปัจจัยทางวัฒนธรรม ระบบความเชื่อที่มีอยู่ในชุมชนที่ส่งผ่านมาจากอดีตเป็นตัวช่วยสานความผูกพันของคนในชุมชนได้เป็นอย่างดี ทำให้ง่ายต่อการมีส่วนร่วมของชุมชน

ในการศึกษาของ นพพร นิถนรงค์ ยังได้ข้อสรุปเรื่องลักษณะการมีส่วนร่วมของประชาชน ด้วยว่า มี 3 ลักษณะ ได้แก่

1. การมีส่วนร่วมโดยตรง เป็นการเข้าร่วมที่สมาชิกตระหนักในความเป็นเจ้าของร่วมกัน เช่น กิจกรรมเหมืองฝาย
2. การมีส่วนร่วมโดยอ้อม ส่วนใหญ่เป็นกิจกรรมที่เป็นทางการ ชาวบ้านมักจะอยู่ในฐานะของผู้ดูมากกว่าการเป็นสมาชิก เช่น โครงการเงิน ธกส.
3. การมีส่วนร่วมโดยผ่านกลุ่มแกนกลางและวงรอบนอก คือจะมีกลุ่มแกนกลางที่สนใจและดำเนินกิจกรรมของกลุ่ม และมีผู้สนใจอยากรับรู้ยุ่งนอก

การศึกษาของแต่ละท่านที่ยกตัวอย่างมาข้างต้น มักจะนำเสนอออกมาในเชิงความสำเร็จของกิจกรรมที่ได้ดำเนินไป อย่างไรก็ตาม มีแง่มุมบางประการที่น่าจะให้ความสนใจ ใคร่ครวญให้รอบคอบดังในรายงานการศึกษาของ พิมพวัลย์ ปรีดาสวัสดิ์ ลือชัย ศรีเงินยวง และบุญยมาศ บุญใจเพชร (ทวิทอง หงษ์วิวัฒน์ บรรณาธิการ, 2527) ที่ศึกษาเรื่อง วิเคราะห์การมีส่วนร่วมของชุมชนในงานกองทุนยาและเวชภัณฑ์ประจำหมู่บ้าน ทีมวิจัยยอมรับว่า พิจารณาตามรูปแบบ ตามขั้นตอนต่างๆของการดำเนินงานชุมชนจะได้รับการดึงเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรม ซึ่งส่วนใหญ่คือร่วมกับเจ้าหน้าที่สาธารณสุขในเกือบทุกขั้นตอน จึงทำให้ยากต่อการที่จะบอกว่าชุมชนมีส่วนร่วมหรือไม่แค่ไหน ยกตัวอย่างเช่น ในด้านการริเริ่มกิจกรรม แน่นอนที่สุดว่าลักษณะของโครงการไม่ได้เปิดโอกาสให้ชุมชนได้มีการริเริ่ม

(ตามความหมายที่แท้จริง) กระบวนการหลังจากนั้น ก็จะเป็นลักษณะการประชุมชี้แจงของเจ้าหน้าที่ให้กับผู้นำ ซึ่งก็ยากที่จะบอกว่าการทำแบบนี้ถือว่าชุมชนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจแล้วหรือยัง นอกจากนี้ยังมีข้อสังเกตอีกว่า ลักษณะพื้นฐานที่สำคัญประการหนึ่งของชาวชนบทคือ การไม่แสดงออกในเชิงปฏิบัติโดยตรง (ซึ่งๆหน้า) ต่อเจ้าหน้าที่ของรัฐ รวมทั้งหากรัฐหยิบยื่นโครงการหรือผลประโยชน์ให้ก็จะมีลักษณะรับไว้ก่อน หรือลองดู ลักษณะเช่นนี้ต้องอย่ารีบด่วนสรุปว่าชาวบ้านเห็นด้วยกับเรา อีกประการคือ การตัดสินใจยอมรับโครงการนั้น ส่วนใหญ่มักเป็นการตัดสินใจโดยผ่านระบบผู้นำของชุมชน ชาวบ้านที่ยากจนมักไม่มีโอกาสในการตัดสินใจใดๆของหมู่บ้าน ปราฎการณ์เช่นนี้ ทำให้ต้องตระหนักว่าการตัดสินใจยอมรับโครงการของรัฐนั้น โดยแท้จริงแล้วมีเนื้อหาของ การตัดสินใจมาน้อยเพียงใด

ข้อสังเกตต่างๆที่กล่าวมา จึงเสมือนหนึ่งการย้ำเตือนผู้ที่ต้องการศึกษาการมีส่วนร่วมของชุมชนว่า ต้องวิเคราะห์กันให้ถึงที่สุด โดยไม่ลำเอียงว่า แท้ที่จริงแล้ว ชุมชนมีส่วนร่วมแค่ไหนกันแน่ มีส่วนร่วมจริงหรือไม่ ใครบ้างที่เข้ามามีส่วนร่วม

จากงานวิจัยที่กล่าวมาทั้งหมด ผู้วิจัยมีความเห็นว่า กรอบการวิเคราะห์การมีส่วนร่วมของ Norman Uphoff สามารถนำไปใช้ร่วมเป็นตัวกำกับความคิดในการทำงานได้เป็นอย่างดี เพื่อให้ทุกขณะที่ทำงานอยู่จะได้คิดอย่างรอบคอบมากขึ้นว่า กำลังทำงานแบบมีส่วนร่วมจริงหรือไม่ อย่างไรก็ดี จุดสำคัญอยู่ที่ว่า ผู้ที่วิจัยอยู่เชื้อสายต่อผลงานมากน้อยแค่ไหน